

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ І ДІЯЛЬНОСТІ УНДО

© Виздрик В.С., 2014

Розглянуто діяльність політики УНДО в аграрній сфері. Проаналізовано діяльність партії у пропаганді ідей господарської самостійності та згуртованості українського селянства в протистоянні асиміляційній політиці Польської держави парламентським шляхом.

Ключові слова: Західна Україна, аграрна сфера, політичні партії, селянство, Польська держава.

Consider activity of the UNDO policy in agriculture. The parliamentary activity of the UNDA played an important role in promoting the ideas of economic independence and unity of the Ukrainian peasants in opposition to the policy of Ukrainians assimilation.

The article deals with the activities of the Ukrainian National Democratic Association (UNDA) in agricultural policy. In the interwar period, highly sophisticated national and socio-economic relations have developed in Western Ukraine and they were accompanied by constant political struggle of the population with the Polish authorities. Against this general background of sharp contradictions in the conditions of colonial rule, the Ukrainian political parties were forced to develop their own policy in the agrarian question, and fight for their implementation. In the political spectrum in Western Ukraine the UNDA has played a significant role, as for the size and impact on the Ukrainian people. It became a leading Western party in the second part of the 20's and 30's of the twentieth century, and the Association represented Ukraine in the international arena. The experience of the UNDA is very important in the context of modern state-building process in Ukraine, as the forms and methods of the parliamentary activity that were promoted by the National Democrats are still actual.

Being on the legal situation the Association expressed the national interests of the Ukrainian people and defended their right to self-organized life. The party initiated the consolidation of the national forces and made decisive impact on the socio-political, cultural, educational and economic life of the region. The experience of the National Democrats in the Sejm and Senate of Poland proved that it was impossible at that time to solve the agrarian problem in Western Ukraine by the parliament. The failure of understanding between the National Democrats and the Polish government has caused the frustration among the Ukrainian public in legitimate – parliamentary methods of struggle. It was the push to the decline of all Ukrainian legal parties regardless of their relationship to the policy of “normalization”. However, the parliamentary activity of the UNDA played an important role in promoting the ideas of economic independence and unity of the Ukrainian peasants in opposition to the policy of Ukrainians assimilation, and it preserved the traditions of multiparty democracy in the our society.

Key words: Western Ukraine, agrarian sphere, political parties, peasantry, Polish state.

Актуальність теми та постановка проблеми. Домінуюче значення у формуванні ідеології українського руху в міжвоєнній Польщі мало Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке стало провідною західноукраїнською партією другої половини 20–30 років ХХ ст.

представником українців на міжнародній арені. Досвід УНДО набуває особливого значення у контексті сучасних державотворчих процесів в Україні, оскільки форми та методи парламентської діяльності, які пропагували націонал-демократи залишаються актуальними і сьогодні.

Мета роботи – проаналізувати значення Українського національно-демократичного об'єднання у сфері аграрної політики Західної України в міжвоєнний період.

Важливе місце у вивченні історії УНДО посідають праці членів партії. Серед них необхідно відзначити дослідження О. Черкавського [17], С. Витвицького та С. Барана [1], В. Целевич [15]. Радянська історіографія оцінювала суспільно-політичні та економічні процеси на західноукраїнських землях через призму класово-партійних позицій. Різноманітні аспекти соціально-економічного становища українського селянства розкриті у наукових роботах І. Васюти [2], Ю. Сливки [13], С. Макарчука [11]. Сучасна історіографія з цієї тематики представлена працями С. Злупка [10], М. Швагуляка [18], Б. Гудь [3], І. Соляра [14] та інших.

Виклад основного матеріалу. У міжвоєнний період в Західній Україні склалися надзвичайно складні національні та соціально-економічні відносини, які супроводжувались постійною політичною боротьбою населення з польською владою. На такому загальному тлі гострих протиріч, в умовах колоніального панування і змушені були розробляти свої програмні засади з аграрного питання українські політичні партії і боротися за їх втілення в життя. У політичному спектрі Західної України щодо чисельності і впливу на українське населення велике значення мало УНДО.

Створення партії демократичного європейського типу змінило політичну ситуацію не тільки на західноукраїнських землях, але й у всій Польщі. Для польських правлячих кіл об'єднання українських демократичних центристських сил стало деякою несподіванкою.

У відозві УНДО до українських громадян з нагоди створення організації від 12 липня 1925 р. було зазначено, що УНДО є „організацією національною і демократичною, організацією понадкласовою, яка, беручи на увагу справедливі змагання поодиноких клас - підчинює їх найвищому ідеалові нації”. Констатуючи наявність різних верств та станів в українському середовищі, ідеологи з УНДО твердили про „надкласовість партії”, яка виражає інтереси найчисленнішої суспільної категорії населення краю – селянства, оскільки „ ми не маємо ані сильної поміщицької верстви, ані великих промисловців-фабрикантів, ані великих капіталістів. Маємо селянську верству (середняки, малоземельні, безземельні) і вона є найчисельніша” [7, ф. 11, оп.29, спр.4263, арк.6].

Виступивши захисником інтересів селянства, УНДО у відозві розкривало й свою аграрну доктрину. Партія стверджувала, що „буде боротись за перехід землі в руки нашого селянства, особливо малоземельного і безземельного, без дальшого відшкодування - уважаючи, що селянські маси своєю майже безвідплатною працею на протязі століть вже давно заплатили за великовласницьку землю” [4,1925, 19 лип.]. Щодо розв'язання аграрного питання, то в платформі УНДО 1925 р. „культурне й економічне піднесення села”, перехід всієї землі без викупу у власність українського селянства, вважалося „ напрямними в організуванні українських мас на шляху до здійснення найвищого ідеалу нації” [16, ф. 344, оп. 1, спр.29, арк.5].

Положення про передавання землі безземельним та малоземельним селянам без викупу викликало гостру дискусію в партії під час обговорення проекту програми. Діяч УНДО Т.Окунєвський вважав, що гаслом „земля без викупу” залучається молодь і селянство до більшовицького вирішення аграрних проблем, на що лідер партії Д.Левицький заперечив: „ Якраз тому, що ми вважаємо з нашого національного становища більшовиків нашими ворогами, ми мусили, щоби рятувати наші маси від більшовизму поставити максимальну програму, бо тільки така може в очах мас протиставитись большевизмові”[19, sign. 117, p.26–30].

Важливим етапом у розробленні програми націонал-демократів стали схвалені тези очільника партії В.Целевича „УНДО та його завдання”. Основним завданням партії автор вважав розв'язання гострого земельного питання: „УНДО бореться за вивласнення без викупу земельної посілості та за

передачу їх безземельним і малоземельним селянам; за скасування всієї кольтонізації української землі чужинцями і за творення в рільництві здорових самовистачальних господарств; за господарську освіту і за державну допомогу в піднесенні рільництва” [19, sygn.243, р. 20,22]. При цьому зазначалося, що кожний селянин має право на таку кількість землі, яку він зі своєю родиною може обробити. У програмі йшлося про покращення добробуту селян за рахунок підвищення врожайності полів за допомогою проведення меліорації землі та подальшого розвитку української кооперації. „Українське Національно-демократичне об'єднання, – вказувалося в програмі, – змагає до піднесення дрібного промислу і ремесла та до розвитку торгівлі. Особливу вагу кладе партія на поширення і поглиблення кооперативного руху в усіх ділянках господарського життя українського народу”. Націонал-демократи передбачали створення Головної економічної ради, яка б координувала діяльність економічних установ краю: „Цетросоюзу”, „Маслосоюзу”, „Сільського господаря” та ін.

Аналізуючи програмний документ УНДО, бачимо, що партія створила обґрунтовану, привабливу для різних прошарків українського населення програмну доктрину.

Окресливши свої програмні засади та організаційну структуру, УНДО розгорнуло агітаційно-пропагандистську діяльність. У листопаді 1926 р. ЦК УНДО видав наказ, яким зобов'язав повітові та сільські парторганізації „ширити всіма можливими засобами - зборами, викладами, поширенням партійної преси” програмної доктрини націонал-демократів. У наказі особливо наголошувалося на посиленні ведення роз'яснювальної та агітаційної роботи серед українського селянства, використовуючи при цьому зрозумілу, а то й спрощену аргументацію “...86 % усього нашого народу це селяни-хлібороби, і що таким чином партія все і всюди боронить у першій мірі інтереси селян, а тому є політичною партією селянською, аграрною” [7, ф.1, оп. 58, спр.307, арк.18-26].

Згідно з наказом ЦК УНДО низові організації скликали у листопаді-грудні сільські збори у Рава-Руському, Бібрському, Яворівському, Львівському, Мостиському, Стрийському [7, Ф. I, оп 58, спр.307. арк.24–26; 30–32], Рогатинському, Коломийському, Калушському [6, ф.2, оп. Ісч., спр.329, арк.57,59–61], Бережанському, Підгаєцькому, Бучацькому, Бродівському повітах [8, ф.231. оп.Іс, спр. 758, арк.2–6; спр.753, арк.21–27]. Селянські збори виносили на порядок денний такі питання: 1) яка головна відмінність між УНДО та українськими соціалістичними партіями; 2) чого домагається УНДО для українських хліборобів; 3) що таке польська колонізація і чим вона загрожує українським селянським господарствам.

Слід зазначити, що під час виступів на селянських зборах М.Луцький, Ю.Павликовський, С.Баран та інші не приховували свого негативного ставлення до польської колонізаційної політики, але справедливо зауважували, що ні її припинення та скасування, ні розподіл конфіскованої великої земельної власності поміж безземельними та малоземельними селянами не зможуть стати в майбутньому запорукою існування „здорових і самовистачальних “українських сільськогосподарських господарств [7, ф.1, оп.58, спр.307. арк. 30,31]. „Тільки піднесення господарської освіти українських хліборобів, – як наголошував у виступах на зборах в селах Коломийського повіту Ю. Павликовський, – зможе піднести видатність та урожайність землі” [6, ф. 2сч, оп. 1, спр. 261, арк. 165].

Необхідно зазначити, що після прийняття програмних документів УНДО прагнуло розширити свою чисельність за рахунок українських селян. При цьому воно використало проведення селянських зборів у повітах за допомогою свого досвідченого кадрового потенціалу. Хоча селянські збори мали суто пропагандистсько-агітаційний характер й не були численними.

Головні зусилля націонал-демократів в освітній діяльності серед українського селянства були зосереджені на виданні та поширенні партійної преси. Слід наголосити, що порівняно з іншими українськими політичними партіями УНДО надавало питанню преси особливого значення. У міжвоєнний період на Західній Україні партія видавала офіційний тижневик „Свобода” з тиражем у 20 роках ХХ ст. 2–3 тис. примірників. Член УНДО О.Черкавський опублікував статті, в яких роз'яснював бачення вирішення аграрного питання націонал-демократами. Окремим пунктом в

пресі УНДО стояла проблема ставлення націонал-демократів до проведення польської аграрної реформи та до колонізаційної політики. Так, з липня 1925 р. по травень 1926 р. в тижневику „Свобода” публікуються статті під рубрикою „Земельна реформа чи колонізація?”. У яких наголошувалось на тому, що виділеної польською аграрною реформою парцеляційної землі (1 млн. га) для українських селянських господарств не вистачить, щоб забезпечити малоземельні та безземельні родини. До того ж польські військові та цивільні осадники розпочали колонізувати західноукраїнські землі. „Кольонізація наших земель має двояке значення, – писалось в „Свободі”, – по-перше, мазури кольонізують нашу національну територію, а по-друге, забирають українському селянству варстат праці” [12, 1925, 12 жовт].

Референт справ господарських УНДО Ю. Павликовський у своїх статтях на сторінках газети “Діло” називав оборону рідної землі від колонізаційної політики Польщі національною справою, від якої залежить майбутнє життя українського селянства. Враховуючи реалії проведення аграрної реформи, він запропонував створювати на місцях селянські парцеляційні спілки. У статті “Основи організації парцеляційної спілки” Ю. Павликовський зазначав, що завданням організації було б наділяти селян землею з розпарцельованого поміщицького землеволодіння, причому розмір наділу повинен наблизитись до 20 відсотків ціни морга землі; членами спілки могли бути лише ті селяни, які при парцеляції змогли б придбати землю. Спілка мала проводити класифікацію ґрунтів і виробляти план поділу землі серед своїх членів [4, 1925, 21 верес; 23 верес; 17 жовт.].

Також члени партії закликали ліквідувати польський закон про земельну реформу та припинити колонізацію західноукраїнських земель, що вилилось у вересні 1925 р. у першу масову акцію націонал-демократів — вічеву кампанію протесту проти колонізації та осадництва.

Селянські віча під керівництвом УНДО відбулись протягом вересня-листопада 1925р. у повітах Львівського, Станіславського, Тернопільського воєводств. Так, у Львові 11 листопада були присутні до 1000 ос., у Добромилі 19 жовтня – 300 ос., у Дрогобичі 9 листопада – 250 ос., у Винниках 18 жовтня – близько 100 ос., у Самборі 22 жовтня – 130 ос., у Стрию 25 жовтня – 90 ос. [16, ф.344, оп.1, спр.46, арк.1–20]. На вічах наголошувалось на парламентському шляху боротьби як визначальному у реалізації програми партії: “ признаючи важним тільки ті акти й рішення, які заістнували при співучасті умандатового представництва українського народу і які не розходяться з основним про самовизначення народів...” [4, 1925, 21 лип.].

Промови українських послів польського сейму виражали опозиційні настрої офіційній владі, заперечували права Польщі на Західну Україну, вносили пропозиції та поправки до польських законопроектів в справах освіти, церкви, земельної реформи. Так, Ю. Павликовський, виступаючи на засіданнях сенату у Варшаві протягом вересня-листопада 1925 р., неодноразово наголошував на неможливих умовах проведення аграрної реформи на західноукраїнських землях. Доводив, що реально під час проведення аграрної реформи українська селянська родина не здобуде навіть 1 га землі, що абсолютно не вирішить проблеми малоземелля в краї [7, ф. 11. оп.29, спр.4074, арк.12–17].

У промові на засіданні сенату, в листопаді 1925 р., Ю. Павликовський заявив, що земельна реформа не принесе користі українському селянству, позаяк більшість парцельованих земель відходить до новоприбулих цивільних та військових колоністів. Сенатор виділив два перших періоди колонізації Східної Галичини польськими осадниками: перший – від 14 вересня 1919 р. до 30 червня 1921 р. під час якого за підрахунками Ю.Павликовського, сколонізовано близько 69 тисяч га землі і ввезено на українську територію з етнографічної Польщі 12 тис. родин колоністів; другий – від 1 липня 1921 р. до 30 вересня 1923р. під час якого в руки польських осадників перейшло близько 160 тис. га східногалицької землі [19, sygn. 27, p.121–123].

Виступ Ю.Павликовського підтримав сенатор М. Черкавський, який назвав польську колонізацію та осадництво “отруйними квітами, що мусять бути скасовані, а військові поселенці і колоністи мусять бути з нашої землі видалені”, а що стосувалось земельної реформи - то “вона

мусить бути переведена на наших землях в інтересах українського, загалом місцевого населення. згідно з волею цього населення”[19, sygn. 27, p. 121–123].

Парламентські вибори 1928 р. – останні порівняно демократичні вибори міжвоєнної Польщі – були успішними для українців. Їхні підсумки продемонстрували негативне ставлення більшості населення Західної України до польської влади, ще раз підтвердили етнічно український характер краю. Вибране українське представництво було найчисленніше в історії польського парламенту. Саме з 1928 р. парламентська діяльність стала основною формою політичної активності легальних українських партій. Більше того, найвпливовіша з них – УНДО – набула ознак парламентської партії й розглядала сейм як головну арену своєї боротьби.

Український сеймовий клуб остаточно оформився в листопаді 1928 р., до нього ввійшло 26 послів – з них 23 від УНДО, 2 від Сельсоюзу та 1 безпартійний. В Українському сенатському клубі аналогічну більшість отримали націонал-демократи – 9 осіб [9, 1993, № 1, с.76]. Своєрідним підсумком виборчої діяльності УНДО стала програмна заява голови Українського клубу Д. Левицького, виголошена ним 29 березня 1928 р. на пленарному засіданні сейму. Проголосивши свій клуб одинокою репрезентацією українського народу, Д. Левицький відзначив, що „найвищим, святим і непорушним ідеалом нашим є: Незалежна, Суверенна і Соборна Українська Національна Держава на всій українській території”[4, 1928, 31 берез.].

Українські парламентарі від УНДО 1928–1930 рр. домагалися в сеймі та сенаті конкретних рішень від уряду Польщі щодо вирішення аграрного питання на західноукраїнських землях.

Так, посол С. Баран виступаючи в сеймі над затвердженням бюджету на 1928–1929 рр. засудив рішення про виділення сум на подальше польське осадництво. Він наголосив, що „уряд намітив вирвати ще частину ґрунтів від селян українських і білоруських”. Посол застерігав польську сторону: „ хоча нарід український ніколи не розпочинав боротьби з осадниками, але він ніколи не визнає неправного виділення польським урядом парцел для осадників за рахунок кривди українського селянства на українських землях” [20, 21 posiedzenie z 11. II. 1928, p.109–111].

Протестом проти розширення польської колонізації у вигляді осадницьких господарств був виступ О.Луцького, у якому наголошувалося на тому, що майже 400 тис. га землі розділено поміж польськими цивільними та військовими колоністами, що позначилось на „цілковитій господарській руїні і хронічному голодові” українських селянських господарств. Важливу проблему, яку розглядав О. Луцький, була ліквідація повітових осередків „Просвіти” на Волині, в Ковелі, Рівному, Дубному та відмова в реєстрації філій організації в повіті Здолбунів [20, 21 posiedzenie z 30.V. 1928, p.71–78].

На засіданні сейму в листопаді 1928 р. С. Хруцький звернув увагу на різке погіршення становища українських селянських господарств краю. Парламентар доповів, що ті українські селяни, які прикупили землю (до 140 доларів за га) як сусідську парцелу – потрапили в борги. Внаслідок такої ситуації 80 відсотків малоземельних українських господарств передбачають перед загрозою примусового продажу своїх ділянок. Посол вимагав від уряду надання невисоких кредитів для українських селян [20, 21 posiedzenie z 30.V. 1928, p.71–78].

Проведення масових селянських віч та зборів на початку 1930 років керівництво УНДО відкинуло, замінивши його петиційною акцією. Суть її полягала в тому, що кожен партійний, повітовий комітет та члени сільської громади підписували в двох примірниках петицію-протест проти військової колонізації й відсилали до маршалка сейму. Ундівські ж послы мали звітувати про невдоволення українських селян з приводу прийняття законопроекту під час своїх виступів у сеймі [5, ф. 46, оп.9, спр.2014, арк. 2,4]. Керівники УНДО на своїх засіданнях застерігали голів повітових комітетів, що “проведення масової петиційної акції є дуже важливою, а спосіб проведення цієї акції буде іспитом зрілості нашої партійної організації і українського села загалом” [5, ф. 46, оп.9, спр.2014, арк.4].

Проте широкої акції протесту у вигляді підписання селянських петицій повітовим комітетам УНДО розгорнути не вдалося. На заклики націонал-демократів прореагувала здебільшого сільська

інтелігенція Рівненського, Здолбунівського, Рава-Руського, Яворівського, Рогатинського, Коломийського, Підгасцького повітів. Селянські петиції проти колонізаційного законопроекту 1932 р. подавались однотипного зразка: „підписані громадяни... стверджують, що законопроекти обмежують, а то зносять права українського народу в межах польської держави і унеможливають його господарський розвиток”[6, ф. 2, оп. 1, спр. 875. арк. 5].

Після невдало здійсненої на селі так званої петиційної акції УНДО посилено співпрацювало з українськими економічними, господарськими та освітніми товариствами. Протягом 1933 р. за безпосереднього керівництва послів та сенаторів від УНДО, націонал-демократи скликали селянські віча з метою пропагувати вступ українських селян до осередків кооперативних організацій та “Просвіти”. Так, посол В.Целевич та П.Чукур зібрали 25 січня 1933 р. на віче в Галичі селян від 28 повітових гмін. Організатори зібрання окреслили вкрай важке становище українського селянина, наголошуючи, що він “не є встані навіть купити собі нафти для освітлення помешкання, солі, сірників”, й закликали учасників віча до вступу в повітову організацію „Селянського господаря”[6,ф. 2, оп. 1. спр.969, арк.2,5]. Сенатор Ю. Павликовський спільно зі Стрийською повітовою філією „Селянського господаря” 5 березня 1933р. скликали в Стрию селянське віче, яке в резолюціях стверджувало, що „хліборобство цього повіту попало внаслідок земельної, податкової, кредитової державної політики, а також через торічний 60–90 % недорід – в голодні злидні”. А також вимагало: від уряду дозволу заснування приватних хліборобських шкіл та курсів в Милованю, Угерцях, Скнилові; від Центробанку – подбати про всі оборотні кредити для сільських кооператив; від сільських та повітових кооперативних організацій – налагоджувати найтісніші зв’язки з “Сільським Господарем” для змоги селянам збувати через нього свої продукти [6, ф.2, оп.1, спр.294, ак.49-53].

30 квітня 1933р. сенатор Ю. Павликовський разом з послом С.Бараном скликали в Тернополі селянське віче, на яке прибуло 350 представників різних повітових кооперативних організацій. У виступі Ю.Павликовський наголосив, що у 1932р. на території Східної Галичини і Волині зареєстровано 4 тис. українських кооперативів та 700 магазинів, загальна вартість товарів ув них становила 15 млн. злотих, “а 135 млн. злотих капіталу українського” – продовжував сенатор, – “пішло до загального гандлю і промислу; якби така квота залишалась в обороті української кооперації, можна було б розбудувати українські кооперативи в кожному керунку”[6, ф.2, оп.1, спр.969, арк.13,15]. В ухвалі віча пропонувалось закласти в Тернополі оливову фабрику для переробки зерен сої. Сенатор Горбачевський 4 грудня 1933р. провів селянські збори в Старуні, на яких були присутніми 70 осіб. У виступі А. Горбачевський обґрунтував ідею створення в селах кас кредитних кооператив “Селянська поміч”. По завершенню зібрання, 62 селянина записались до каси „Селянської помочі” в Струні [6, ф.2, оп.1, спр.969, арк.16,17]. Посол В.Ярмолюк протягом липня скликав в селах Рівненського повіту селянські віча з метою закладення організацій „Просвіти” та „Рідної школи”. А в селі Олексівка зібрання схвалило резолюцію, в якій присутніх селян зобов’язало скосяти сіно, принести дров і вижати збіжжя всім селянам, які були заарештовані за віче, організоване націонал-демократами в червні 1932 р. [5, ф.46, оп.9, спр.2014, арк.3].

Отже, на початок 30-х років УНДО за допомогою своїх парламентських послів вибрало тактику співпраці з українськими освітніми та господарсько-економічними товариствами з метою скликання селянських віч та зборів. При цьому слід зазначити, що практично вся робота в повітах лягла на членів Української парламентської репрезентації. Повітові народні комітети, скинувши з себе відповідальність, ставали поступово малодіяльними, неспроможними до організації сільських громад. Про це свідчить зменшення кількості повітових комітетів УНДО. Провал спроби порозуміння між націонал-демократами та польською владою викликав серед української громадськості розчарування в легітимно-парламентських методах боротьби, що стало поштовхом до занепаду впливу усіх легальних українських партій без огляду на їхнє ставлення до політики “нормалізації”.

У другій половині 1920 років УНДО посіло провідне місце в політичній системі Західної України в умовах польського владного режиму. Перебуваючи на легальному становищі об'єднання виражало національні інтереси українського народу та відстоювало його право на самостійне організоване життя. Партія стала ініціатором консолідації національних сил, справила вирішальний вплив на громадсько-політичне, культурно-освітнє та господарське життя краю. Досвід боротьби націонал-демократів у сеймі та сенаті Польщі засвідчив неможливість у цей період вирішити аграрну проблему Західної України парламентським шляхом. Однак парламентська діяльність УНДО мала важливе значення у пропаганді ідей господарської самостійності та згуртованості українського селянства в протистоянні політиці асиміляції українців, у збереженні традицій багатопартійної демократії у суспільстві.

1. Баран С. *Українські землі під Польщею* / Степан Витвицький, Степан Баран // *Енциклопедія українознавства у 2-х т.* – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т.1. – С.563. 2. Васюта І. *Галицько-Волинське село між світовими війнами: монографія.* – Львів: Вид-во Каменяр, 2010. – 507 с. 3. Гудь Б. *Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект.* – Харків: Акта, 2011. – 472 с. 4. Діло. 1925.21 лип. 5. *Державний архів Волинської області.* 6. *Державний архів Івано-Франківської області.* 7. *Державний архів Львівської області.* 8. *Державний архів Тернопільської області.* 9. Зайцев О.Ю. *Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922-1939 рр.)* // *Укр- іст. журнал.* 1993. № 1. – С. 72–84. 10. Злупко С. *Економічна думка України (від давнини до сучасності).* – Львів, 2000. – 491 с. 11. Макарчук С. *Етносоціальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма.* – Львов: Вища школа, 1983. – 225 с. 12. Свобода. 13. Сливки Ю. *Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії.* – К., 1985. – 271 с. 14. Соляра І. *Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939).* – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2011. – 356 с. 15. Целевич В. *Нарід, нація, держава* / Володимир Целевич. – Львів, 1934. – 111 с. 16. *Центральний державний історичний архів у м. Львові.* 17. Черкавський О. *Українське національно-демократичне об'єднання, його програма і тактика* / Олександр Черкавський. – Перемишль, 1927. – 10 с. 18. Швагуляк М.М. *“Паціфікація”.* *Польська репресивна акція у Галичині 1930р. і українська суспільність* / М.М. Швагуляк. – Львів, 1993. – 52 с. 19. *AAN w Warszawie. ZAKPPWW;* 20. *Stenogramy sejmowe.*